

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА: УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ

NATURAL RESOURCE POTENTIAL OF AGRICULTURE: MANAGEMENT DEVELOPMENT

Сергій ОЛІФЕРУК,
Інститут економіки
та прогнозування НАН України, Київ

Sergiy OLIFERUK,
Institute for Economics
and Forecasting, Ukrainian NAS, Kyiv

У сучасних умовах загострення попиту на продовольство в глобальному вимірі актуальним є використання ресурсного потенціалу вітчизняного сільського господарства та розробка механізмів його реалізації. Також постає необхідність урахування соціальних (продовольча безпека, зайнятість у сільській місцевості та фінансування розвитку інфраструктури), екологічних (деградація та виснаження ґрунтових ресурсів, проблеми забруднення) критеріїв та специфіки галузі при реалізації потенціалу розвитку, що вимагає присутності управлінського впливу держави.

Проблеми розвитку сільського господарства на базі ресурсного потенціалу розкриті в роботах багатьох вітчизняних учених та практиків [4-7; 11; 15; 17]. У їх працях розглядаються питання визначення, використання та реалізації ресурсного потенціалу сільського господарства на макро-, мезо- та макrorівні. Однак при формуванні показників розвитку галузі не завжди беруться до уваги суспільні вимоги й пріоритети з екологічними обмеженнями. Тому метою статті є обґрунтування основних напрямів розвитку сільського господарства на основі ресурсного потенціалу з комплексним урахуванням суспільних пріоритетів та екологічних обмежень.

Основними завданнями є: аналіз природно-ресурсного потенціалу сільського господарства; визначення та обґрунтування обсягів і структури землекористування, виробничого потенціалу галузей сільського господарства з урахуванням потреб внутрішнього попиту на продовольство та агроєкологічних вимог; розробка пропозицій щодо вдосконалення організації сільського господарства та його управління в системі агропромислового комплексу (АПК) з метою розвитку галузі на базі ресурсного потенціалу.

При визначенні виробничого потенціалу сільського господарства, в першу чергу рослинництва, слід відштовхуватись від наявних ґрунтових ресурсів та їх продуктивності. Наступним кроком є визначення фонду споживання продовольства населення України згідно з науково обґрунтованими нормами харчування. Далі розробляється сценарій галузевої спеціалізації сільського господарства шляхом узгодження внутрішніх потреб у продовольстві, наявних земельних ресурсів та екологічних обмежень щодо використання ґрунтів залежно від їх специфіки та системи землеробства. Потужності виробництва на експорт визначаються за залишковим принципом.

Продовольча безпека. Можливий сценарій реалізації продовольчої безпеки для України за рахунок власного виробництва описаний у [8]. Фонд споживання населення визначений шляхом множення граничного споживчого кошику на кількість населення країни (табл. 1). Граничний споживчий кошик розраховано відповідно до вмісту поживних речовин у продуктах харчування. За основу взято набір продуктів харчування, запропонований А.Лисецьким. Його

особливістю є врахування статевовікової структури населення України при визначенні фонду споживання. Він передбачає споживання білків на рівні 85 г на добу (половина з яких тваринного походження), що цілком відповідає гігієнічним вимогам на рівні 0,75 г/кг маси тіла на добу та загальній калорійності продуктів – 2908 ккал [5, с. 44-52; 12].

З урахуванням проміжного споживання та за умови підвищення продуктивності виробництва визначено, що для внутрішніх продовольчих потреб необхідно «20,6 млн. га сільськогосподарських угідь: 12,3 млн. га ріллі, 5,5 млн. га сіножатей та 2,8 млн. га пасовищ» [8, 42].

Природно-ресурсний потенціал розвитку сільського господарства. Для визначення потенціалу сільськогосподарських земель скористаємось даними, що отримані за методологію агроєкологічного зонування ФАО, описаною в роботі Н.Міщенко та К.Гуменюк. Особливістю вищезгаданої методології є комплексна характеристика ґрунтового покриву поряд із кліматичними ресурсами, рельєфом, що дозволяє прогнозувати біомасу сільськогосподарських культур залежно від інтенсивності ведення сільського господарства. На рівні з традиційними агрокліматичними показниками (період вегетації та період активної вегетації, сума активних температур, кількість та режим опадів) та агроєдафічними (ґрунти, експозиція схилів), на основі яких визначають максимальну врожайність, застосовують коефіцієнти зменшення урожайності, за якими виділено п'ять класів придатності земельних ресурсів для сільгоспкультури [6].

Таблиця 1. Фонд споживання населення України*

Група продовольства	Фонд споживання, тис. т
Хліб, крупи, борошно	5616,8
Картопля	6986,7
Овочі	4292,5
Цукор	1735,3
Олія	3653,2
М'ясо	2465,9
Молоко	11690,2
Яйця (млн. шт.)	13242,9

* [8, 41]

Розглянуто проблеми розвитку сільського господарства на базі природно-ресурсного потенціалу. На основі наявних агрокліматичних ресурсів обґрунтовано обсяги та структуру землекористування, обчислено виробничий потенціал галузей сільського господарства з урахуванням потреб внутрішнього попиту на продовольство та агроєкологічних вимог.

The problems of agricultural development based on natural resources are examined. Based on agroclimatic resources it is substantiated available quantities and land use structure, it is calculated production potential of agriculture, taking into account the needs of the domestic demand for food and agro-ecological requirements.

Зокрема, у вищезгаданій роботі визначено потенційно придатні площі для вирощування озимої пшениці (табл. 2). Так, придатними є 51,4 млн. га з урожайністю 60-100% від максимальної потенційної урожайності, з яких 28,1 млн. га – високопридатні землі з урожайністю 80-100% від максимальної. Потенційна урожайність на високопродуктивних землях – 7,5 ц/га, а середня – на рівні 5,1 ц/га. Тому логічним є використання для потреб сільськогосподарського виробництва

Таблиця 2. Агроекологічний потенціал регіонів України*

Озима пшениця	Загальна земельна площа	Використовувані землі		Потенційно придатні землі			Динаміка ріллі	Розораність	
		Сільськогосподарські угіддя	рілля	придатні землі	високопридатні землі	середньопридатні землі		на даний час	при використанні високопридатних земель
	тис.га	тис.га	тис.га	тис.га	тис.га	тис.га	тис.га	%	%
АР Крим	2642	1798	1268	1664	317	1347	-951	48,0	12,0
Вінницька	2637	2017	1728	2505	2083	422	355	65,5	79,0
Волинська	2003	1051	674	1542	1022	521	347	33,7	51,0
Дніпропетровська	3174	2515	2126	2920	444	2476	-1682	67,0	14,0
Донецька	2640	2045	1656	2534	660	1874	-996	62,7	25,0
Житомирська	2968	1517	1085	2701	2167	534	1081	36,6	73,0
Закарпатська	1271	453	200	445	394	51	194	15,8	31,0
Запорізька	2717	2247	1906	2500	951	1549	-955	70,2	35,0
Івано-Франківська	1387	632	383	846	735	111	352	27,6	53,0
Київська	2880	1667	1359	2563	1901	662	542	47,2	66,0
Кіровоградська	2447	2040	1762	2374	1713	661	-49	72,0	70,0
Луганська	2655	1910	1273	2496	0	2496	-1273	47,9	0,0
Львівська	2172	1267	797	1629	1368	261	572	36,7	63,0
Миколаївська	2385	2009	1698	2194	1431	763	-267	71,2	60,0
Одеська	3321	2594	2069	2790	930	1860	-1139	62,3	28,0
Полтавська	2858	2174	1769	2458	1343	1115	-425	61,9	47,0
Рівненська	1994	933	659	1615	1057	558	398	33,0	53,0
Сумська	2370	1701	1232	2157	1588	569	356	52,0	67,0
Тернопільська	1375	1049	854	1265	1141	124	287	62,1	83,0
Харківська	3130	2419	1927	2942	1534	1409	-394	61,6	49,0
Херсонська	2681	1971	1777	2172	107	2064	-1670	66,3	4,0
Хмельницька	2054	1568	1255	1869	1109	760	-145	61,1	54,0
Черкаська	2084	1451	1272	1917	1626	292	354	61,0	78,0
Чернівецька	806	471	334	556	419	137	86	41,4	52,0
Чернігівська	3174	2070	1405	2730	2063	667	658	44,3	65,0
Україна	59825	41596	32478	51450	28118	23332	-4361	54,3	47,0

*Джерело: розраховано на основі даних Державного агентства земельних ресурсів України та [6, 72-73]

земель з високою продуктивністю, що за умови належного рівня організації управління та агротехніки дозволить підвищити рентабельність галузі. Якщо в цілому по країні це вимагає скорочення площ ріллі на 4,4 млн. га, то при зміні землекористування в регіонах виникають певні проблеми:

□ надмірний рівень розораності в окремих регіонах (Тернопільська обл. – 83%, Вінницька обл. – 79, Черкаська обл. – 78, Кіровоградська обл. – 70%);

□ невідповідність змін землекористування регіональному попиту на продовольство, насамперед це стосується високоурбанізованих областей – Дніпропетровської, Донецької, Луганської (до 25% розораності).

Хоча вищезгаданий підхід до визначення потенційно придатних площ орних земель з урахуванням екологічних обмежень та внутрішнього попиту передбачає зменшення показника рівня розораності з 54% до 47%, та все ж таки не відповідає критеріям Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року, в якій визначено рівень розораності країни до 37-41% (22,1–24,5 млн. га) [9]. У цьому нормативно-правовому документі передбачається досягнення в довгостроковій перспективі економічного ефекту за рахунок попередження втрат від деградації ґрунтів та зниження їх родючості, підвищення продуктивності виробництва сільськогосподарської продукції та отримання високоякісної продукції за рахунок формування збалансованої системи природокористування в сільському господарстві шляхом впровадження невиснажливих та ресурсозберігаючих агротехнологій. Для досягнення поставлених цілей передбачаються зміни в землекористуванні в галузі сільського господарства:

□ виведення з орних земель ріллі з крутизною схилів понад 3 градуси, а також малопродуктивних, деградованих та забруднених сільськогосподарських угідь;

□ збільшення площ сільськогосподарських угідь екстенсивного використання – пасовищ та сіножатей.

Актуальною є реалізація екологічних вимог, викладених у Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року, щодо необхідності виведення деградованих та техногенно забруднених земель, а також переведення ріллі з крутизною схилів понад визначену норму під менш інтенсивні угіддя з метою попередження економічних втрат через виснаження ґрунтового покриву та ерозійні процеси. Однак для забезпечення продовольчої безпеки країни за основними продуктами харчування виникає потреба інтенсивного використання понад 12 млн. га під рілля. А для забезпечення потреб населення країни в жирах рослинного походження за рахунок власного виробництва – понад 5 млн. га ріллі, що при дотриманні нормативів оптимального співвідношення культур у сівозінах вимагає понад 25 млн. га ріллі при умові активного культивування поряд із соняшником менш виснажливої олійної культури – ріпаку [8, 42]. Тому об'єктивним є використання разом із високопродуктивними земельними угіддями й середньопродуктивних – у тому числі й під сіножаті та пасовища.

Отже, при підвищенні продуктивності сільськогосподарського виробництва за умови забезпечення продовольством країни за рахунок власного виробництва з метою дотримання агроєкологічних вимог постає необхідність використання частини земельних ресурсів для потреб експорту.

Формування експортоорієнтованої моделі розвитку сільського господарства має відбуватися за участю регуляторного впливу держави з дотриманням критеріїв суспільної ефективності, а саме:

□ першочерговим є забезпечення продовольчої безпеки за рахунок власного виробництва, тобто спеціалізація та обсяги виробництва мають задовольняти внутрішній попит у продуктах харчування;

□ виробництво продукції на експорт є вимогою агрономії (збільшення площ ріллі для чергування виснажливих технічних культур у сівозміні) і в жодному разі не повинно призводити до погіршення родючості ґрунтів чи надмірного навантаження на природне середовище;

□ формування максимуму доданої вартості та підвищення кількості робочих місць у країні, що вимагає інтеграції з харчовою та легкою промисловістю з метою експорту продукції високої переробки.

Враховуючи внутрішні потреби в продовольстві та загрози виснаження ґрунтових ресурсів, що пов'язані з господарською діяльністю людини, природними ерозійними процесами, на далекострочкову перспективу площі ріллі необхідно зменшити до 25 млн. га, а сіножаті та пасовища довести до 11 млн. га. Наступним завданням є врегулювання структури посівів із жорстким обмеженням частки технічних культур. Вимагає збільшення поголів'я сільськогосподарських тварин, що дозволить вирішити проблему білкового голодування населення та забезпечити галузі рослинництва органічними добривами.

Потенційна продуктивність ріллі з культивуванням високоінтенсивних культур (кукурудзи на фураж, а також цукрових буряків, картоплі та овочів) з дотриманням агрономічних вимог становить 100 GE/га. А з урахуванням структури посівів під задоволення споживання продовольства згідно з науково обґрунтованими нормами та наявністю кормових культур для потреб тваринництва – 60 GE/га (табл. 3). Продуктивність сільськогосподарських культур задано з використанням коефіцієнта обмеження в середньому 80% від максимально можливої урожайності за умови високого рівня організації управління та агротехніки. Запропонована структура посівів дозволяє отримувати 71,7 млн. т продовольчого зерна, з яких понад 50 млн. т – запаси та експорт, а також валовий збір буряків на рівні 50 млн. т, що передбачає виробництво 8 млн. т цукру, в тому числі 6,2 млн. т – на потреби експорту.

Під кормові культури відведено 4,5 млн. га ріллі (17%) та 10,9 млн. га сіножатей і пасовищ для утримання 18 164,0 тис. умовних голів худоби та птиці. Це задовольнить потреби в продуктах тваринництва за рахунок власного виробництва, а переробку промисловість – сировиною на потреби експорту: 10,0 млн. т молока, 456,2 тис. т м'яса (табл. 4).

Альтернативним є розгляд різних сценаріїв розвитку спеціалізації галузей тваринництва, основною умовою реалізації яких є пошук стабільних ринків збуту, а вимогою – інтенсифікація виробництва та інтеграція галузей АПК у маркетинговому циклі. Інтенсивність галузі

кореспондує з продуктивністю одиниці первинного ресурсу, що використовується для потреб виробництва (сільгоспугідь та поголів'я худоби), тому залежить від використання досягнень селекції та генетики, а також рівня організації власне сільськогосподарського виробництва та дотичних галузей, оскільки сільське господарство за своїми ознаками є комплексом поєднання галузей рослинництва й тваринництва, а також вертикальними зв'язками інтегрується в АПК з іншими галузями й сферами економіки. Тому державне управління покликане «планувати» розвиток сільського господарства на далекострочкову перспективу та «узгоджувати» потужності системи заготівлі й зберігання продовольства, харчової промисловості та легкої промисловості, що працюють на сільськогосподарській сировині.

Паралельно із завданнями розвитку дотичних галузей у виробничому циклі постає питання розвитку галузей, служб і сервісів соціальної, виробничої та ринкової сфери:

□ системи життєзабезпечення в сільській місцевості. У першу чергу це стосується розвитку соціальної інфраструктури (заклади медичного обслуговування та освіти, торгівлі), диверсифікації виробництва у сільській місцевості;

□ організації наукових досліджень, насамперед у сфері селекції та плеємної справи на базі науково-дослідних інститутів і дослідних станцій, підприємств-репродукторів, впровадження досягнень науки у виробництво;

□ вдосконалення системи підготовки кадрів для потреб сільського господарства;

□ розвитку кормовиробництва. Інтеграція з харчовою промисловістю – використання деяких її відходів як додаткового джерела сировини для виробництва кормів. Вимагають перегляду раціони відгодівлі сільськогосподарських тварин. Згідно з рекомендованими раціонами на 1 корову при високій продуктивності кормових культур (а не фактичній) необхідно 1,35 га сільськогосподарських угідь, з яких ріллі – 0,37 га. Для порівняння: в країнах ЄС – 0,5-0,7 га угідь [13, 530]. Паралельно постає проблема формування ринкових відносин між виробниками кормових сумішей та тваринницькими фермами на основі довготермінових угод;

□ формування розгалуженої системи служб і сервісів (контролю якості виробленої продукції, ветеринарної та фітосанітарної служби, машинно-тракторних станцій, дистриб'юторів сільськогосподарської техніки, запчастин, мінеральних добрив та засобів захисту рослин) відповідно до спеціалізації та потужностей сільськогосподарського виробництва в розрізі регіонів країни;

□ розширення інфраструктури заготівлі й зберігання сільськогосподарської продукції на низовому рівні, що разом із службою контролю дозволить формувати ОСГ, а фермерам та великим СГП – стандартизовані товарні партії продовольства.

Розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування й хімічної промисловості, що виробляє мінеральні добрива, засоби захисту рослин і ветеринарні препарати, за рахунок порівняно нижчої вартості їх продукції із закордонними аналогами сприятиме зменшенню матеріальних витрат та капітальних вкладень сільськогосподарських товаровиробників. У першу чергу варто звернути увагу на розширення асортименту сільськогосподар-

Таблиця 3. Потенціал рослинництва*

	Кукурудза на силос	Коренеплоди	Зерно фуражне	Зерно продовольче	Картопля	Овочі	Цукровий буряк	Олійні
Площа посівів, тис. га	1924	196	2375	14061	735	227	1009	5178
Частка культури в посівах	0,07	0,01	0,09	0,55	0,03	0,01	0,04	0,20**
Продуктивність посівів, GE/га	52	105	88	55	95	114	135	39
Валова продукція, тис.т	50622	14031	19001	71738	14698	4550	50437	7764

*Джерело: розраховано автором з урахуванням самозабезпечення внутрішнього попиту в продовольстві за науковими нормами споживання, екологічних та агрономічних обмежень

** з яких лише третя частина під соняшник, решта – ріпак

Таблиця 4. Потенціал тваринництва*

	Поголів'я, тис. голів	Валове виробництво			Внутрішній попит, тис. т	Експорт, тис. т
		м'ясо, тис. т	молоко, тис. т	яйця, млн. шт.		
Все поголів'я, у.г.	18164,0	-	-	-	-	-
ВРХ (корови/молоко)	7040,3	-	26769,2	-	11690,2	10000,0
ВРХ (на м'ясо)	5111,8	1196,0	-	-	1196,0	456,2
Свині	4736,0	739,8	-	-	739,773	0
Птиця (бройлери)	169361,7	986,4	-	-	986,364	0
Птиця (несучки)	60188,8	-	-	13242,9	13242,9**	0

*Джерело: розраховано автором

** млн. шт.

ських машин малої (для потреб господарств до 50 га) та великої потужної – понад 250 к.с.

При розробці можливих сценаріїв розвитку сільського господарства на далекострокову перспективу слід враховувати коливання кліматичних показників:

□ чотирирічні цикли урожайності зернових культур, спричинені посухами [16, 86];

□ десятилітні, зумовлені впливом літосфери та астрономічних процесів на тропосферу Землі [14].

З метою уникнення загроз продовольчій безпеці й недоотримання прибутків через зменшення валових зборів сільськогосподарських культур, спричинених несприятливими погодними умовами, необхідно формувати запаси сільськогосподарської продукції та застосовувати страхування. Позитивним є використання прогнозних показників погодних умов для формування структури майбутнього врожаю.

Десятилітні кліматичні зміни слід обов'язково враховувати при реалізації великих інфраструктурних проєктів та проведенні меліоративних заходів на довго- та далекострокову перспективу. Причому перевага має надаватися інвестиційним заходам, що є спільними для двох сценаріїв кліматичних змін – потепління й похолодання.

Розвиток сільського господарства на базі ресурсного потенціалу вимагає проведення системи заходів як безпосередньо в галузі, так і в інших галузях АПК, що передбачає координацію зусиль і значні капіталовкладення в довготривалому періоді. Це питання вирішується на основі застосування державного планування в поєднанні з регуляторною політикою, насамперед структурною, що в свою чергу має на меті вдосконалення теоретико-методологічної бази й нормативно-правового забезпечення процесу планування та механізмів його реалізації в умовах ринку.

Слід вказати на відсутність нормативно-правових документів щодо державного планування² й прогнозування розвитку галузей економіки (в тому числі й сільського господарства) на довгострокову перспективу [2]. Спостерігається неузгодженість і фрагментарність елементів стратегічного управління:

□ при діючій «концепції» аграрної політики до 2015 року [3] відсутня стратегія розвитку сільського господарства на даний часовий горизонт, хоча й розробляється її проєкт на період до 2020 року [10];

□ у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року [1] відсутня деталізація заходів на період з 2011 по 2014 роки включно та корекція показників на 2015 відповідно до сучасного стану, також вказано на невиконання ряду завдань як щодо досягнення зазначених показників розвитку, так і щодо проведення організаційних заходів (розробка програм розвитку окремих галузей спеціалізації сільського господарства та їх служб чи сервісів тощо).

Ми пропонуємо запровадити планування розвитку сільського господарства в системі державного управління. З метою відповідності поставлених завдань потребам суспільства, стану економіки та гарантуванню їх реалізації для потреб планування необхідно розробити галузеві прогнози на різні часові горизонти, в тому числі й довго- та далекострокові, здійснювати аналіз сучасного стану та сценарне моделювання середовища функціонування сільського господарства (тенденції на внутрішньому й світових ринках, розвиток технологій, еволюція вимог до виробництва та правил торгівлі тощо). Паралельно на основі прогнозно-аналітичних даних проводити корекцію планових показників. Функція планування галузі сільського господарства має відображатися й реалізовуватись через систему стратегічних і програмно-цільових документів.

ВИСНОВКИ

У дослідженні визначено, що в Україні для потреб землеробства потенційно придатними є 51,4 млн. га землі, з яких 28,1 млн. га – високопродатні з продуктивністю понад 60 GE/га. Однак з урахуванням процесів деградації земельних ресурсів та рекомендацій

щодо планування територій згідно з екологічними вимогами обсяги інтенсивного землекористування не мають перевищувати 23 млн. га. За умови підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва (реалізація потенційної продуктивності сільськогосподарських ресурсів на рівні 80%) та виконання агрономічних вимог для внутрішніх продовольчих потреб (у першу чергу самозабезпечення рослинними жирами з дотриманням сівозмін олійних культур) необхідно понад 25 млн. га ріллі, з яких близько половини – на експорт.

Розвиток сільського господарства на базі ресурсного потенціалу з урахуванням соціальних та екологічних критеріїв поряд з економічними передбачає присутність державного управління. Розвиток сільського господарства залежить від стану інших галузей АПК, тому він вимагає комплексності управлінського впливу та координації дій економічних суб'єктів у довгостроковій перспективі. Ця проблема вирішується шляхом застосування державного планування розвитку економіки країни в цілому та безпосередньо сільського господарства в системі АПК. Вищесказане передбачає вдосконалення нормативно-правового забезпечення щодо планування й розробки механізмів його реалізації в ринкових умовах.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з обґрунтуванням обсягів землекористування та спеціалізації галузей сільського господарства на регіональному рівні з огляду на внутрішній попит та екологічні обмеження. Актуальною є розробка пропозицій щодо формування системи стратегічних і програмно-цільових документів розвитку сільського господарства та галузей АПК.

ПОЯСНЕННЯ

¹ Ячмінна зернова одиниця.

² Елементи планування присутні в нормативно-правових документах програмно-цільового методу та прогнозних документах, в яких термін «планування» замінено на «прогнозування».

ЛІТЕРАТУРА

1. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-п/print1347435733265555>.
2. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000, № 1602-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1602-14>.
3. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>.
4. Коваль П. В. Ефективність функціонування аграрних підприємств в умовах зміни темпів і пропорцій відтворення ресурсного потенціалу / П. В. Коваль // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 45-52.
5. Лисецький А. С. Продовольча безпека України: теорія, методологія, емпіричний аналіз / А. С. Лисецький. – Київ: Оріяни, 2005. – 374 с.
6. Міщенко Н. М. Оцінка потенціалу сільськогосподарських земель України за методологією агроекологічного зонування ФАО / Н. М. Міщенко, К. В. Гуменик // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 4. – С. 55-75.
7. Мягкий І. М. Формування та використання ресурсного потенціалу в сучасному сільськогосподарському виробництві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pav/2011_18/18-11.pdf.
8. Оліферук С. І. Продовольча безпека України: секторний підхід / С. І. Оліферук // Агроекономіка. – №6. – 2012. – С. 36-42.
9. Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року: Наказ Мінагрополітики від 20.08.2003 р. № 280 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0280555-03>.
10. Проєкт Стратегії розвитку аграрного сектору економіки (на період до 2020 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/2354>.
11. Россоха В. В. Методологічні аспекти формування та розвитку потенціалу підприємств аграрної сфери АПК / В. В. Россоха // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 36-42.
12. Смоляр В. І. Сучасне обґрунтування нормативів харчування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.medved.kiev.ua/arh_nutr/art_2006/n06_3_4.htm.
13. Стратегічні пріоритети та сучасні завдання розвитку реального сектору економіки України / редкол.: Б. М. Данилишин (відп. ред.) та ін.; РВПС України НАН України. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – 544 с.
14. Тенденції змін планетарного клімату та їх можливого впливу на основні сектори української економіки / НАН України, ДУ «Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку НАН України»; за ред. М. А. Хвесика. – К.: Логос, 2012. – 268 с.
15. Трегобчук В. Відтворення та ефективне використання ресурсного потенціалу АПК (теоретичні і практичні аспекти) / В. Трегобчук, А. Юзефович, Д. Крисанов / відпов. редактор акад. УААН В. М. Трегобчук. – К.: І-тут економіки НАНУ, 2003. – 259 с.
16. Хвесик М. А. Сільськогосподарський комплекс України: соціально-економічні пріоритети розвитку / За ред. М. А. Хвесика, А. С. Лисецького. – К.: РВПС України НАН України, 2009. – 216 с.
17. Ходаківська О. В. Природно-ресурсний потенціал сільських територій у контексті забезпечення їх сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2012_4/160.pdf.